

İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:36 (Mart 2007)

SABRİ F. ÜLGENER'DE ZİHNİYET ve GERİ KALMIŞLIK
-Osmanlı'dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-

Ahmet ÖZKİRAZ *

Özet

Bu çalışma, Türk düşünce dünyasının önemli isimlerinden Sabri Ülgener'i, onun Osmanlı'dan günümüze Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve yapısal sorunlarının analizinde kullandığı yöntem ve perspektifi konu almaktadır. Ülgener'in Weber ve Sombart gibi düşünürlerin modellerinden yararlanarak oluşturduğu kendi özgün analiz yöntemi ve teorik araçlarıyla yaptığı çözümlemeler mercek altına alınmakta ve sunulmaktadır. Bu çerçevede özellikle Osmanlı'da neden kapitalist üretim yapısına geçilemediği sorusu temelinde yaptığı çözümlemeler, geliştirdiği fikirler ve vardığı sonuçlar, bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sabri F.Ülgener, İktisat Ahlakı, İktisat Zihniyeti, Anlayıcı Yöntem, Geri Kalmışlık.

The Reasoning of Mentality and Undevelopment According to Sabri F. Ülgener: A Structural Analysis from Ottoman Empire times to today's

Abstract

This study elicits the method and perspective used by Sabri Ülgener, a famous researcher in Turkish thought world, to analyze Turkey's socio-economic and structural problems from Ottoman Empire times till today. The analysis conducted by Ülgener using his own analysis method and theoretical tools benefited from the models of philosopher such as Weber and Sombart are elicited and represented. The analysis he conducted mainly for the question why Ottoman Empire had not used the capitalist production system, the ideas he developed and the results he achieved are the main topics of this study.

Key Words: Sabri F. Ülgener, Economy Morality, Economy Mentality, Apprehend Method, Undeveloped.

*Yrd.Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

Giriş

Tarihi düşünmek, tarihle ilişki kurmak hemen her zaman bugünü düşünmek, bir anlamda bugünle ilişki kurmak demektir. Geçmiş üzerine çalışmak da “bugünün, bugüne ait şeylerin ve süreçlerin olmuş olma ve olacak olma biçimlerinin tarihselliğini tekrar kurmak” şeklinde düşünülebilir (Çiğdem 1997: 12). Geçmiş hakkında bir yargıda bulunmak, dolaylı olarak bugün hakkında bir yargıda bulunmaktır. Başka bir ifadeyle “bugün”, sadece bugünden kalkılarak kâmil mânâda anlaşılamaz. Tarihte “ne ani bir kesiliş ne da ani bir başlangıç” (Sayar 1999a: 569) vardır. Sayar’ın bu sözü özellikle iktisat tarihi için önem arzeder. Bu açıdan Türk modernleşmesini değerlendirmek ve Osmanlı zihniyetini anlamak için iktisadî zihniyetin dönüşüm süreci önemli bir araştırma alanı olarak belirlenmektedir.

Türkiye’de yaşanan yapısal ve fikri dönüşümü anlamak için tarihsel süreçte zihniyeti ve onun iktisadi boyutunu mercek altına almak ise kaçınılmaz olarak bizi bu konuda en fazla düşünen ve geliştirdiği kavramlarla konuya ışık tutan önemli bir fikir adamına, Sabri Ülgener’e götürür. Ülgener’in zihniyet analizi, gelenekçi toplumlardan modern toplumlara geçişi tarihsel süreç içinde ele alması ve bu kapsamda Osmanlı’dan günümüze yaşanan dönüşümlere ışık tutması bakımından özgün bir katkıyı ifade etmektedir.

Zihniyet araştırmaları Türk sosyal bilimler geleneğine merhum Sabri F. Ülgener’in çalışmaları neticesinde dahil olmuş bir konudur. Ülgener¹, kendi zihniyet araştırmalarını başı ve sonu “az çok beli olan” tarihsel bir kesit olarak “Çözülme Devri Osmanlı Toplumu” üzerinde yoğunlaştırmıştır. Eserlerinde Weber’in geliştirdiği çalışma çerçevesini ve yöntemini özümseyerek kullanan Ülgener, böylelikle Weber’in modern kapitalizmin oluşumuna dair yaptığı sosyolojik analizlere benzer bir analizi, kapitalizmin niçin gelişemediğini açıklayabilmek için Osmanlı toplum yapısında uygular. Bu açıdan Ülgener iktisattan sosyolojiye, sosyolojiden tarihe ve hatta ilahiyata kadar uzanan çeşitli disiplinlerin verilerini zihniyet araştırmalarında kullanabilen, bütün bu alanları birbiriyle ilişkilendirebilen, iktisatçılığı, tarihçiliği ve sosyologluğu kendi bilimsel şahsiyetinde bir araya getirebilmiş ve Türk sosyal bilimleri geleneğinde örneğine az rastlanan bir bilim adamıdır (Uğur 1983). Bu çerçevede “iktisat ahlakı” ve “iktisat zihniyeti” kavramları onun Türk sosyal bilimler geleneğine kazandırdığı önemli kavramlardandır.

Bu çalışmada, sosyoloji ve iktisat alanlarında zihniyet araştırmalarının ortaya çıkışı, iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarının tarihi özet olarak ele alınacak ve Ülgener’in bu kavramları içeriklendirme biçimi somutlaştırılmaya çalışılacaktır. İktisat zihniyeti kavramı din sosyolojisi ve iktisat sosyolojisinin sunduğu verileri ortak bir zeminde yorumlayabilme imkanı sunmaktadır. Ülgener’in bu imkânı “Osmanlı İktisat Zihniyeti”ni incelerken nasıl kullandığı bu çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturacaktır.

Son iki yüz yıldır Türk düşüncesini en çok meşgul eden soruların başında “Batı karşısında niçin geri kaldık?” sorusu gelmektedir. Bu önemli soruna Türk

¹ Ülgener’in entelektüel portresini ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Sayar (1998).

düşüncesinin en önemli simalarından biri olan Sabri F. Ülgener de kayıtsız kalmamıştır. Bu bağlamda O'nun bütün çalışmalarının başlıca motivasyon kaynaklarından birinin de bu olduğu, Ülgener'in bu soruya zihniyet araştırmalarının eşliğinde bir cevap aradığı tespit edilebilir. “İktisadi geri kalmışlık” meselesine zihniyet araştırmaları aracılığıyla verilebilecek muhtemel cevaplar aynı zamanda Türkiye'nin iktisadî modernleşmesinde gözlemlenen bazı olumsuz vecheleri doğru değerlendirmek açısından da önemlidir. Bu bağlamda, iktisat zihniyeti kavramı çerçevesinde Türk modernleşmesinin iktisadî muhasebesi bu çalışmanın kapsamı içinde ele alınacaktır.

A. ANLAYICI YÖNTEM İŞİĞİNDA ZİHNİYET, İKTİSAT VE DİN

İktisat tarihi ve sosyolojisi alanlarında zihniyet araştırmaları “hayat felsefesi”yle ilişkili olduğu gibi, “fenomenoloji” gibi çağdaş felsefe akımlarının gelişmesiyle de hemen hemen eşzamanlıdır (Ülgener 1984:5). Önceleri hukukî meselelerin incelenmesi ile sınırlı kalan iktisat tarihi araştırmalarına zihniyet ve kültürel değerlerin araştırılmasının eklenmesi sonucu iktisat hayatının arka planında yer alan insan unsurunu belirlemek mümkün olabilmektedir. Özellikle Almanya’da Werner Sombart ve Max Weber’in çalışmaları Ülgener’in (1984:6) deyiimiyle “iktisat tarihi tetkiklerinde yeni bir çıkır açmaya muvaffak” olmuştur. Özellikle Sombart, Weber ve Alman Tarih Okulu’nun etkisiyle zihniyet araştırmaları Marksist ve (neo) klasik iktisat anlayışlarına karşı teorik bir meydan okumayı ifade etmeye başlamıştır.

Sözgelimi Sombart, Marx’ın tarih için tasavvur ettiği monist bir çerçeveyi (onu sadece maddî-teknik saiklerle açıklama gayretini) eleştirirken, tarihte her ekonomik sisteminin üç unsurdan oluştuğunu iddia eder: zihniyet, hukuk sistemi ve teknik (Ülgener 1941:100). Ancak, Ülgener’e göre Sombart, “kültür dünyasını tanımak ve anlamak için kendimize, kendi işimize bakma”yı yeterli görerek “biraz karanlık ve bulanık [bir] saha”ya adım atmaktadır (Ülgener 1941:109). Oysa iktisatçının tek bir yöntemle yetinemeyeceğini, konunun niteliklerine göre değişik ve çeşitli yöntemleri kullanması gerektiğini vurgulayan Ülgener, bu açıdan Sombart’ın değil, Weber’in anlayıcı yöntemini tercih eder. Kapitalizmin doğuşunu tekçi/monist neden anlayışı çerçevesinde açıklamak isteyenlere karşı Weber, Pareto’yla birlikte sosyolojik metodolojiye “nedensel çoğulculuk kuramı”nı getirmiştir. Bu kuram onun anlayıcı yöntemini tamamlar. Bu anlamda tıpkı Weber’de olduğu gibi Ülgener’de de seçilen konu ve yöntem birbiri ile sıkı sıkıya irtibatlıdır.

1. Zihniyet Nedir?

Ülgener (1983:21)’e göre; zihniyet kavramı dünya görüşü, çağın anlayışı, etos ve kültür ile karşılanabilir; yeter ki tanımlamadaki özellikleri kapsayacak şekilde kullanılsın. Genelde içerdikleri paralelliklere rağmen zihniyet, kültür ve ahlak ile özdeş değildir (Aydın 1997:126). Ahlak, genel olarak içe yönelik bir duyuş ve inanıştır; buna karşılık zihniyet, böyle bir yönü bulursa bile, kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir yaşama stilidir. Bu bakımdan,

Ülgener'e göre, iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasında bir ayırım yapmak gerekir. Zihniyet, fiil ve hareketlerimizin iç ve öz malı olarak onların dokusu dışında değil, bilakis içindedir; iktisat ahlakı ise belli bir hareket kuralının takipçisi ve duruma göre emredici unsuru olarak davranışlarımızın üstünde ve karşısında durur. Zihniyet araştırmalarının eksik yönlerinden birisi de bu ikisini birbirine karıştırmaktan kaynaklanır (Aydın 1997:126).

Bu bağlamda Ülgener zihniyeti şu şekilde tanımlamaktadır:

İktisat süje veya süjelerinin (ister üretici, ister tüketici, veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz veya deyim halinde ve çoğunlukla telkin yol açıklanışı! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı! Daha kısası: dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alışı! (Ülgener 1983:9).

Ülgener'in bu tanımı eşliğinde şu çıkarsamada bulunulabilir: Zihniyet, insan ya da toplumların insan, toplum ve doğa üstüne düşünme tarzı, onları algılama biçimi ve bu algılamaya bağlı olarak ortaya çıkan tavırların toplam bileşkesi olarak görülebilir (Aydın 1997:127). Bu bağlamda zihniyet bir bilgi türü değil, fakat bir bilme ve eyleme tarzıdır. Bu bakımdan gelenek, din ve daha kapsamlı görünümleriyle kültür ve ideolojiden ihtiva ettiği bazı farklılıklarla ayrılır.

Netice itibarıyla Ülgener, zihniyeti Weber'de olduğu gibi iki değişkenin değil, pek çok değişkenin bileşkesinde ortaya çıkan bir olgu olarak ele alır. İlk zihniyet araştırmacılarından olan Sombart'tan hareketle Ülgener, bu şartların, coğrafi şartlar, ekonomik konum, din, ahlak, hukuk, sosyal ilişki biçimleri ve siyasal yapı olduğu üzerinde durur. Ülgener kendi zihniyet çözümlemelerinde bu şartlardan din unsuruna ağırlık vermiştir.

2. “İktisat Zihniyeti” ve “İktisat Ahlakı”

Ülgener, Sombart ve Weber'den yararlanarak iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı kavramlarını geliştirir. Sombart ve Weber'de bu iki kavram arasındaki fark belirsiz ve muğlak iken Ülgener onları özenle birbirinden ayırır. Bu bağlamda iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları Ülgener'in zihniyet araştırmalarının özünü oluştururlar. İktisat ahlakı, iktisadî tavır ve davranışlar üzerine yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür. “Söz ve deyim halinde” ifadesi ahlak sisteminin içe kapanık, dışa açılmamış bir nefis muhasebesinden ibaret olmayıp kendini belli ifade kalıpları içinde yer yer açıklamakta olduğunu anlatır. İktisat ahlakı, dünya ilişkileri karşısında kişiyi belli bir tavır almaya çağıran saik ve motiflerin topluca ifadesi olarak kabul edilir (Ülgener 1981b:23).

Sözgeleşî faiz yasağı ve zekat, dosdoğru iktisadî-malî konu ile ilgili görünseler de kişinin değer ve tercih ölçülerine yönelmeyip dinin tartışma kabul etmez yasak ve farizaları düzeyinde kaldığı sürece din ve şeriat kuralları arasında yer alır. Bütün bunlar bir noktadan öteye, türlü motivasyonlarla insanın iç dünyasına yönelik bir telkin halini aldıktan sonra ahlakî (etik) bir muhteva kazanmış sayılırlar (Ülgener 1981b:25).

Ülgener'e göre iktisat ahlakının bileşenlerinden sadece biri dinî motiflerdir. Aynı şey iktisat zihniyeti için de söylenebilir. Fakat Ülgener'in özellikle ağırlık verdiği husus dinî saiklerdir. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse iktisat ve din ilişkisidir. Bu iki olgunun diğer bileşenlerinin (tarih, coğrafya, iklim vb.) olduğunu Ülgener çalışmalarında ayrıca belirtmektedir. Ancak o bu hususları çözümlemelerinin dışında bırakmıştır.

İktisat ahlakından farklı olarak iktisat zihniyeti gerçek davranışta kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. Zihniyet, dünyaya ve dünya ilişkilerine doğru bir tavır alıştır. Hangi devir ve çevrenin zihniyeti ele alınırsa alınsın, hepsinin bir dizi söz ve deyim halinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğu görülmektedir. Ülgener, dışa boşalma ve kendini açıklama fırsatı bulamadan tamamıyla içe gömülü kalmış duygulara zihniyet adını vermemektedir (Ülgener 1983:19).

Ülgener çalışmalarında iktisat ahlakı (olması gereken) ile iktisat zihniyeti (olan) kavramlarının elden geldiğince ayırt edilmesine işaret etmekle birlikte böyle bir ayırımın sınırlarının her zaman net ve kesin olacağının beklenmemesi gerektiğini de ifade etmektedir.

Böyle bir ayırmanın, hemen söyleyelim, daima net ve kesin olacağı beklenmemelidir. Birinin nereye kadar uzandığını, öbürünün nereden başlayacağını gösteren hassas ve şaşmaz bir ölçüye sahip değiliz. Fakat bu yalnız konumuza mahsus bir zorluk değildir. Teorik yönü olan ayırmaların hemen hepsi için aynı şey söylenebilir. Ölçünün kesin olmayışı düşünülen sınıflama ve ayırmadan da kesinlikle el çekmeyi gerektirmez (Ülgener 1981a:21).

Ülgener çözümlemelerinde kullandığı “iktisat ahlakı” ve “iktisat zihniyeti” kavramlarını her ne kadar “olan” ve “olması gereken” (is/ought to) temelinde birbirinden ayırtmaya çalışsa da, aslında amacı anlamayı kolaylaştırmaya yönelik analitik ayırmadır. Bu analitik ayırımın ötesinde, bu olgular et ve tırnak gibi birbiriyle kaynaşmış durumdadır².

Demek oluyor ki ahlak ile zihniyet bazı durumlarda örtüşmekle birlikte çoğu kez birbirinden ayrılmaktadırlar. İktisat ahlakı insanların eylemlerinde uymaları gereken normlar bütünü iken, iktisat zihniyeti gerçekte insanların -bunun farkında olsunlar ya da olmasınlar- iktisadî davranışlarını güdüleyen reel ilkelerden oluşur. Bu yüzden iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasında sadece uyumsuzluklar değil bazen çatışmalar da görülebilmektedir. Bu ayrışmanın en iyi gözlemlenebildiği dinlerden biri; belki de birincisi İslam’dır. İlk ve öz haliyle İslam çalışma ve emeğe, mala ve dünyaya önem veren; toplumsal taşıyıcılarının (social carriers) bir kısmı, tacirlerden oluşan bir din iken tarihsel gelişim süreci içerisinde durgun ve atıl bir zihniyete yol açmıştır. İktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasındaki

bu farklar, hemen işaret edelim ki, sadece bizim dünyamıza münhasır değildir. Ahlak ve zihniyet çatışmasını belki daha ileri dereceleri ile başka taraflarda da görebiliriz. Hatırimıza tabiatile aynı asırların Garb dünyası geliyor. Orada da ortaçağdan yeni zamanlara çıkarken eskinin katılaşmış, donmuş ahlak nizamile yenisinin dinamik zihniyeti bir çok noktalarda derin tezatlar içine düşmüştü. Kilise ahlakının asırlardan beri övüp durduğu kanaatkarlık ve ananecilik karşısında sert bir irkilişle başkaldıran zihniyet malumdur: Hayatın gayesini tevekkül ve inziva yerine kazanma ve çalışmada arayan, her günkü hareket ve düsturlarını üstün bir otoriteden değil, kendi zeka ve mantığından alan işadami zihniyeti (Ülgener 1981a:98-99).

B. OSMANLI’DA SOSYAL YAPI VE ZİHNİYET

Sabri F. Ülgener; Sombart, Weber ve diğer din ve kültür sosyologlarından tedarik ettiği “ön-kavram ve araçlar” ile Osmanlı’nın duraklama devrindeki dinî, iktisadî ve politik zihniyeti ve toplumsal tabakalaşmayı analiz eder. Ülgener bu analizi ile Türk

² Bu kaynaşma en iyi Weber’in çözümlemelerinde müşahade edilir. Bilindiği gibi Weber din ve dünya arasındaki uyumsuzluğun sonuçlarını irdelerken dinlerin iktisat ahlakına etkilerini göz önünde tutar. Bu anlamda, Weber dinlerin genel ahlak anlayışlarını (teolojik ahlak) salt bilgi ögesi sayarken iktisat ahlakını ön plana çıkarır. O’na göre “iktisat ahlakı... dinlerin psikolojik ve pragmatik temellerindeki eylem içgüdüsüne işaret eder.” (Aydın 1993:44). İktisat ahlakı, bu nitelikleriyle Weber’de kapitalizmin doğuşu esnasındaki iktisat zihniyetiyle örtüşür. Ülgener’in iktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı arasında yaptığı kavramsal ayırımın değeri de bu noktada açığa çıkar. Ülgener Osmanlı-Türk toplumunda bu ikisi arasında bir fark olduğunu ileri sürer.

düşüncesini iki yüz yıldır meşgul eden bir soruya, “Batı karşısında niçin geri kaldık?” sorusuna zihinleri tatmin edici bir cevap bulabilmeyi ümit eder. Fakat, somut belgelere dayanan pozitif tarih araştırmalarının doyurucu güvenini zihniyet araştırmalarından beklememek gerekir (Ülgener 1981b:123). Zihniyet araştırmaları çoğu kez inşa edilen ideal tiplerin birbiriyle karşılaştırılmasından ibarettir. Bu bakımdan geri kalıştan dini sorumlu tutanlar kadar, dindarların bir takım zorlama ve yakıştırmalarla dini savunmaları da çoğunlukla yaşanan hayatın gerçekleriyle uyuşmaz. Bu noktada yapılması gereken şey, “şu veya bu dini herhangi bir andaki çehresine bakarak statik yollu değerlendirmek yerine, gövdesi içinde heterojen unsurların zaman zaman ve çevre çevre ağırlıklarını ileri geri değiştirmelerine hakkını verecek” (Ülgener 1981b:25) bir yaklaşım tarzı geliştirmektir. Böyle bir yaklaşım tarzı, sosyolojik bir çaba olarak İslam uygarlıklarının toplumsal, siyasal ve iktisadî özelliklerinin karmaşık bir analiziyle birlikte “Hristiyanlığın ve İslamiyetin tarihsel gelişimleri arasında benzerlikler ve farklılıklar” (Turner 1991:15) hakkındaki karşılaştırmalı sosyoloji alanında geliştirilebilir. Esasen Weber sosyolojisinin arka planının ve asıl bağlamının “Alman gelişmesinin geriliği” (Giddens 1996:35) olduğu düşünülürse Ülgener ile Weber arasındaki gerek konu gerekse yöntem yaklaşımının sebepleri anlaşılabilir. Bu itibarla, Ülgener’in Çözülme Devri Osmanlı Toplumu için geliştirdiği zihniyet analizi, Weber sosyolojisinin genel problematiği içinde ele alınabilir. Ülgener, Weber sosyolojisinin genellikle eksik kaldığı bir alanda, İslam toplumlarında rasyonel iş örgütlenmesinin ve modern kapitalizmin niçin gelişemediğini araştıran bir çalışma çevresinin içinde kendi zihniyet çalışmalarını sürdürmüştür.

Bu bağlamda Osmanlı toplumu ile Batı’nın birbirinden ayrılış noktası Ülgener’e göre, “kazanma ihtirası” ya da “kabına sığmayan macera hevesi”nin birinde bulunup öbüründe bulunmaması değil, tarihsel zihniyet farklılaşmasıdır.

Biri temelde normal ve mutad kazanç imkanlarını kaybederek sonunda ister istemez loş ve sapa yollara yönelirken, öbürü kapitalist organizasyon ve hukuk formlarının kuruluşu ile dar ve eğri yollardan düzlüğe çıkmanın yönünü ve yöntemini bulmuş oluyordu (Ülgener 1981a:195-196).

Ülgener zihniyet analizini bu iki farklı zihniyet tipolojisinin oluşumu çerçevesinde geliştirir. Zihniyetin oluşumu, değişimi, yol açtığı iktisadî-toplumsal olaylar, kurumsal yapı, etkilendiği faktörler bu analizde karşılaştırmalı olarak yer alır.

1. Sosyal Yapıdaki Temel Ayrım : Merkez ve Taşra

Ülgener’e göre Osmanlı toplumu yayıldığı geniş alan üzerinde, baştan beri ikili bir sosyal yapı özelliği taşır. Bu ikili yapı, bir yanda taşra dünyası, öbür yanda merkezden oluşur. Taşra değer ölçüleri ve kuruluşları ile geniş bir taban üzerinde feodal bir düzenin izlerini sürdürürken merkez alt ve üst toplumsal tabakalarla birlikte bürokratlaşma eğilimindedir. Taşrada eşraf, ayan ve tarikat karışımı yarı

feodal-yarı mistik bir üst sınıf ve tabakanın oluşturduğu iktidar yapısına merkezde bürokratların taşıdığı iktidar katmanlaşması karşılık gelir. Ülgener (1983:31)'e göre her iki tarafta da yükselme ve mesafe almanın yol ve yordamı birbirinden farklıdır. Merkezde bilinen yollar, nüfuz, göze girme, çeşitli usullerle intisap geçerliyken feodal düzenin yaygın olduğu taşrada soyluluk, asıl ve nesep iddiası egemendir. "Alttan üste rütbe ve statü değiştirmenin yolu bir yanda vezir ya da sadaret konağının merdivenlerinden, öbür yanda -kapalı çemberi aşabildiği kadar- beğ ve ağa kapısından veya daha mütevazî olanı tekke ve mescid saflarından geçer" (Ülgener 1983:32).

Ülgener, çalışmalarında 12. ve 13. yüzyıllardan başlayıp 15. ve 16. yüzyılın sonlarına dek uzanan geniş bir zaman diliminin içerisinde bu ikili sosyal yapının oluşumunu bütün safhalarıyla ortaya koymaya uğraşır. Yakın şarkta ortaçağ sonlarına doğru görülen ticaret kapitalizminin 15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşifler ve dünya ticaret yollarının Akdeniz limanlarından Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesinin trajik bir sonucu olarak Osmanlı toplumsal düzeni yeniden ortaçağlaşmış, bu sosyal yapı ve toplumsal tabakalaşma içerisinde deyim yerindeyse bir tüketim toplumu ve zihniyetinin dinamikleri bu içe kapalı, durgun ve atıl hayat üslûbunda ve tasavvuftaki kontemplatif-mistik (temaşacı-tembel) unsurların zihniyete olan etkilerinde aranabilir. Ülgener'e göre tasavvufta görülen kontemplatif-mistik yaklaşımlar tüketim toplumu ve tüketim zihniyetine yol açan durgun-atıl hayat anlayışını farklı tabakalar için farklı yollarla meşrulaştırmıştır.

Ülgener Osmanlı Ortaçağı için üç ideal-tip belirler: Umera, ulema ve fukara (Ülgener 1981a:30). Ülgener ulemayı dar nüfuz ve iktidar açısından umerâyâ dahil ederek bu sınıflandırmayı alt ve üst tabaka olmak üzere ikiye indirir.

2. Egemen Zihniyet ve Ortak Ahlakın Sosyal Tabakalardaki İşlevi

Ülgener'e göre alt ve üst tabakaların ahlak anlayışlarında olması muhtemel farklar bu anlayışların köken ve saikinden kaynaklanır. Ancak bu ahlak anlayışlarının sonucu aynıdır. Bu sonucun aynı ve değişik toplumsal tabakalar için ortak oluşundan dolayı ortaçağ ahlakı bütüncül ve tezatsız bir ahlak sistemidir. Saiklerdeki farklılığa Ülgener kanaatkarlık ve geleneğe bağlılık hususlarını örnek olarak gösterir. Bilindiği gibi kanaatkarlık, gelecek günlerin rızkı için tasalanmayı yeren, eldekiyle yetinmeyi öğütleyen, kendinden emin ve sakin bir halet-i ruhiye doğurur. Bu hayat anlayışı çeşitli zümre, tabaka ve sınıflarda ortak olmasına karşın saikler farklıdır. Din ve tasavvuf ahlakının dayandığı saik ibadete ve taate bol vakit ayırmak iken, seküler-profan kanaatkarlığın saiki "kısmetinden emin bir kayıtsızlık içinde ömür sürmektir" (Ülgener 1981a: 96)³.

Ülgener, ahlak ile zihniyet arasındaki farkları "kanaatkârlık" konusunda arar. Ülgener'e göre ortaçağ ahlakınca öngörülen "kayıtsız ve kaygısız insan" bir gerçek değil, ancak bir idealdir. Bu idealden sapmalar, gündelik hayatta sıklıkla rastlanan bir şeydir. Hatta, bazen bu sapmalar bazı ahlak normlarını da değiştirebilmiştir. Bu düzeltme ve değişimler genellikle üst tabakalar lehine gelişmiştir.

Üst tabakalara verilen ahlakî tavizler, dünyevi ve dini olmak üzere iki açıdan ele alınabilir:

a) Dünyevî-profan üst tabaka: Siyasî otoriteyi ellerinde tutanlar ve onların yakınlarından ibarettir. Bu tabaka yüksek toplumsal durumlarının gerektirdiği servet ve tüketim payını haklı çıkaracak şekilde "ideolojik" unsur olarak antik çağlardan beri kendi yanlarında yer alan ahlak doktrinlerini kullanmışlardır. Bu münasebetle üst tabakada yer alanlar ahlaken geniş bir tüketim hakkına sahiptirler. Ülgener'in aktardığına göre, bu hak ortaçağ ahlakçısının nazarında "düzgün ve nizamlı bir topluluk hayatının vazgeçilmez şartlarından" (Ülgener 1981a: 104) biridir. Bundan dolayı ahlakçı bu tüketim hirsının alt tabakalara sızmasını önlemeye çalışır.

b) Dinî-mistik üst tabaka: Ülgener, tasavvufun toplum düzenine getirdiği en önemli katkıyı bir din ve mana aristokrasisini meydana çıkarmasında aramak lazım geldiğini ileri sürer (Ülgener 1981b: 100). Özellikle tasavvufun batınî ve ibahî

³ Ülgener'e göre aynı şekilde, geleneğe bağlılık hususunda da tarikat ve esnaf ahlakı ile imtiyazlı sınıfların yanında yer alan klasik ahlak arasında hareket noktaları açısından farklılıklar vardır. Tarikat ahlakında geleneğe riayet kuralları "cemaat ruhu"ndan destek bulur. Bu konuda da tarikat ahlakı ile fütüvvet ahlakı arasında paralellikler mevcuttur. İkisi de yarı dinî, yarı destansı bir cezbenin kutsallaştırdığı geçmişe ait değerleri ön planda tutarlar. Ortaçağın başlarında yaşanan siyasî çalkantıların doğurduğu cemaat ruhu bu çağın sonlarına doğru -bu çalkantıların durulmasıyla birlikte- yerini zenaat kıskançlığına bırakmıştır; ancak geleneğe bağlılık değişmemiş, sadece geleneğe bağlılığın sebep ve saiki değişmiştir. Buna karşın, imtiyazlı sınıfların geleneğe bağlılıklarının asıl saiki ise Ülgener (1981a:97)'in sözleriyle, "iktidar mevkiini dışarıya ve bilhassa aşağıya doğru tıkamaktır". Ülgener, saiklerin çeşitliliğiyle birlikte değişik zümre, tabaka ve sınıfların taşıdığı ortak ahlak anlayışının ana hatlarını netice itibarıyla şu sözleriyle toparlar: "Kısmetine razı olmak; halinden ve mevkiinden şikayetçi görünmemek; alışılmış "routin"den dışarıya taşmamak" (Ülgener 1981a: 97).

kanadı ağırlık kazandıkça “alttan (tabandan) gelen yardımla geçimini sürdürmenin yanı sıra, kendilerini her türlü moral sınırlamanın üstünde gören bir zirve vücud buluyordu” (Ülgener 1981b: 102).

Üst tabakalara hoşgörölü davranan ortaçağ ahlak sistemi orta ve alt tabakalara karşı müsamahasızdır. Bu müsamahasızlık, orta ve alt tabakaların konulan kurallara uymamalarıyla daha da sertleşen ve sinirlilik kazanan bir üzüntüye ? sebep olur. Ülgener, orta ve alt tabakalarda rastlanan zihniyetin tezahür biçimlerini asıl ve nesep iddiası, dünya talebi, altın ve gümüş iptilası olarak belirler (Ülgener 1981a: 109). Ağalık ve efendilik şuuru gerçi üst tabakalara ait bir zihniyeti gösterir; ancak, bu şuur en azından asıl ve nesep iddiası olarak orta ve alt tabakalara kadar sızmıştır. Bu sızmaların ölçüsü ele alınan çevrenin sosyal yapısına ve siyasî kimliğine bağlı olarak değişir. Soyluluk gayret ve hevesi, asıl ve nesep iddiası sadece dünyevî çevrelerde değil, aynı zamanda ruhanî ulema çevrelerinde de görülmektedir. Bundan dolayı Ülgener (1981a: 112) “Osmanlı Devleti’nin kuruluş çağından beri feodal rejimin çatısını tamamlayacak şekilde ruhanî aristokrasinin ve tevabiinin (vassal’lerinin) bütün erkânı ile teşekkül etmiş olduğuna” dair hiçbir şüphenin kalmadığını iddia eder.

Alt ve orta tabakaların iktisat zihniyeti ile ortaçağ ahlak sistemi arasındaki farkların bir başka belirme noktası kazanma ve kazancı sınırlayan kurallardan kurtulma gayretidir. Ahlakçıların kazanç arzusundan uzak, kanaatkâr insanına gerçek hayatta çok az rastlanır. Nitekim, ahlakçıların sık sık itidal ve kanaatten bahsetmelerinin sebebini Ülgener (1981a: 115), ahlak eserlerinden yaptığı şu alıntıyla açıklar: “Niceler sây ve talep ve zahmet ve taab tarikin ihtiyar idüb enva-ı tarik ile tahsil-i dünyaya salık [olmuşlardır]”. Ülgener, ortaçağda kazanç hevesinin tezahürlerini ilk kapitalist (früh kapitalistisch) zihniyet olarak adlandırır. Bu heves:

Bazan en sert ve haşin vasıtalarla, ulu orta baskın ve soygunlarla hızını boşaltmış, bazen uzun ticaret seferlerinin açtığı yolda, fakat yine soyguncu karakterini bütün bütün terketmeyerek, tatmin imkanlarını aramış, peşine düşenlerin muhayyile ve cesaretine göre kâh, define kazıcılığı, kâh inci avcılığı gibi şekillere girmiş, fırsat buldukça çiftlik ve malikanelerle sinsi ve sürekli şekillerine bürünmüş ve daha sayılması bile mümkün olmayan yığınla vasıta ve imkanlar arkasında koşmuştur (Ülgener 1981a: 116).

Fakat bu kazanç arama yolları; her ne kadar ilk kapitalist zihniyetin Osmanlı ortaçağındaki tezahürlerinden ise de, irrasyonel karakterlerini korumuşlardır. Ülgener bu irrasyonel kazanç yollarını Doğulu düşünürlerin “eğri ve kirli kazanç yolları” olarak nitelediklerini söyler. Bu kazanç yollarından kaba ve zorlu olanları, devlet otoritesini ellerinde tutanlarla bu otoritenin dışında kalanların ortaklaşa kullandıkları bir yoldur. Bazen yağma, yol kesme, soygun vb. gibi açık biçimlerde;

bazen de çiftçiye ve rant kaynaklarını para ile alıp satma, para ayarını bozup düşürme gibi üstü örtük biçimlerde görünür (Ülgener 1981a: 159-160).⁴

Kazanç hırsının esnaf zümrelerindeki tezahür biçimleri ise şu şekilde özetlenebilir: “Narhı yükseltmek için eldeki malı hemen sürmeyip istif etmek, sürüm ve satış mahalli lonca mevzuatı ile sıkı sıkı tahdid edilmişken, onun dışında daha kârlı satış imkanları aramak; daha kötüsü ve kirlisi, eksik tartmak, hileli satmak!” (Ülgener 1981a: 17).

Önce üst tabakalarda görünüp oradan alt ve orta tabakalara sızan iktisat zihniyetinin en önemli, belki de başta gelen tezahürlerinden birini Ülgener “altın ve gümüş tutkusu” olarak niteler. Ülgener’e göre, Osmanlı iktisat zihniyetinde altın ve gümüş tutkusu henüz normal iktisadî faaliyetlerin dışında ve ötesinde sosyal prestij için kullanılan bir aletten ibarettir. Bu yüzden altın ve gümüş iktisadî bir işlev ifa etmekten çok siyasî işlevleriyle kullanılmışlardır. Ülgener bu durumun en önemli sebebini ortaçağ müesseselerinin politik karakterinin uzun bir müddet o müesseselerin iktisadî vechesini arka planda bırakmasında arar:

Altın ve gümüş yerine göre, tahakküm ve intisap vasıtası olarak siyasetin emrinde yer almışlardır. Bahusus, ticaretle ilişkisini kestikten sonra kıymet ölçülerini sadece politik hayatın câh ve mansıp kademelerine göre ayarlayan imparatorluk dünyasında altın ve gümüşün, bugün anladığımız mânâda, mal ve hizmetten ziyade, izzet ve ikbal alım satımına alet olmasını, rüşvet, atıyye veya hediye şeklinde elden ele geçmesini tabii görmek lazım gelir. O kadar tabii ki sayılan şekiller (hediye, rüşvet vs.) paranın her günkü fonksiyonları arasında yer almış, adeta onlarla beraber sayılır hale gelmiştir (Ülgener 1981a: 124).

Ülgener, bu analizlerden sonra ortaçağ Osmanlı-Türk toplumunun sosyal yapısını panoramik bir biçimde şöyle özetler: “Üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından vücut bulmuş bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da kayırılma ve sivrilme şansına sahip bir yanaşma halkası” (Ülgener 1981b: 103-104). Bu sosyal yapı, otorite ve geleneğe sınıksız bağlı feodal-göçebe bir zihniyetle desteklenmiştir. Bu feodal-göçebe zihniyet, yalnız üst tabakalarda yer etmemiş; orta ve alt tabakaların üst tabakaları taklidi yoluyla halka da sirayet etmiştir. Ülgener’e göre dış yüzeydeki bütün değişimlere karşın sosyal yapının derinlerine nüfuz eden bu anlayış Cumhuriyet’e kadar süregelmiştir. Çözülme devri toplumuna zihniyet açısından tüketim toplumu da denebilir (Ülgener 1981b: 93).

3. “Mesafe Bilinci” Kavramı

Ülgener (1981a:66) ortaçağ toplumu ve iktisat ahlakının en temel özelliğini dünya karşısında pasif bir tavra yol açan “mesafe bilinci” olarak görür. Mesafe bilincini Ülgener şu özellikleriyle yorumlar:

⁴ Osmanlı iktisat sisteminin normatif esaslarını “toprak rejimi (mirî arazi); sikke taşıması; narh ve çeşitli vergilerden ibaret” olarak belirleyen Sayar (1999b: 17)’a göre 1550’lerden sonra dış şoklar neticesinde “para ayarı ile sıkça ve yüksek oranlarda oynanmaya” başlanmıştır.

Madde, çevre ve zaman boyutlarına yakın veya uzak ölçüleri ile bir çeşit mesafe alış! Söz konusu olan yalnız maddî objektif ölçülerle dıştan değil, fakat subjektif değer ölçüleri ve tercihleri ile içten doğru mesafe tayinidir. Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına ya adamakıllı ısınmış bir yaklaşım; veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe alış! (Ülgener 1981b:30).

Ortaçağ ahlakı bu bilincin ikinci şıkta belirtilen şeklini temsil eder. Bu ahlak, bireyle maddî eşya arasında bireyin kolay kolay aşamayacağı ve aşılması da asla istenmeyen bir mesafe koyar.

Bu mesafe bilinci mekan boyutuyla yakın komşuluk haricindeki toplumsal ilişkilerin çözülmesine yol açar. Yakın komşuluk ilişkileri ise aile, zenaat, mensup olunan tarikat ilişkileriyle kısıtlıdır. Bu topluluklar içindeki ilişkiler ne kadar sık ve yoğunsa, onun haricinde kalan toplumsal temaslar o derece gevşek ve dağınıktır. Ortaçağ ahlakçılarının gözünde “selamete çıkan tek yol, fütüvvet edebiyatının dili ile, halktan yana kapusunu bağlaya haktan yana aç a düsturuna uymaktan başka bir şey olamazdı” (Ülgener 1981a:66). Ülgener’e göre bu toplumsal ürkeklik bizatihi toplumsal hayatın taşıdığı olumsuzluklardan kaynaklanır. En yakın komşuluk münasebetlerini aşan temasların hüsranlı neticelerini çeşitli örnekleri ile (soygunculuk, tefecilik, ihtikar) müşahade etmekte bir

nev’i alışkanlık kesbeden ortaçağ ahlakçısı “nas ile istinas alâmet-i nas”, yahut kısaca “ihtilat-ı nas afettir” demekten kendini alamamakta haklıydı. Olgun ve akı başında insan, bu anlayışa göre ancak “cem’a ve cemaate gider!” (Ülgener 1981a:66-67).

Mesafe bilinci zaman boyutuyla da bu ahlak sistemi içerisindeki insanı gelecek kaygısızlığına götürür. Bu kaygısızlık içerisinde iktisadî faaliyetler “gündelik maişet” derdine dönüşür. Bu, aynı zamanda yarınını düşünmemek anlamına gelir. Fakat, bu durum, Ülgener’in belirttiğine göre sadece ortaçağ ahlakçısının sezgilerinin bir tezahürü sayılamaz; bilakis, “orta çağ insanının ruh yapısına, teknik imkanlarına ve hukuk nizamına tıpatıp uygundur” (Ülgener 1981a:68). Bu açıdan, ortaçağ ahlakçısına göre, insanı,

asıl lüzumlu ve faydalı meşguliyet nevilerinden (bilhassa ibadetten) alıkoymamak için, iktisadî faaliyeti içinde yaşanan anın -“bugün” ün- ihtiyaç ölçüsüne uydurmak şarttır. O, meşguliyetlerin hakkını çalarcasına, ömrünü daima ertesi günleri düşünmekle geçirmek, ortaçağ ahlakçısına, hoş görülmez bir ruh sapıklığından ileri gidemezdi (Ülgener 1981a: 68).

Fakat, gelecek kaygısızlığının farklı toplumsal tabakalara yansımasının saik ve etkileri de farklı olmuştur. Zühd ve takvaya meyli olmayan halkta veya dindışı edebiyatta gelecek kaygısızlığı yani yarını düşünmemek, ânın zevkini çıkarma

maksadını güderken, zühdf-asketik (münzevi) anlayış, uhrevî hizmet ve ibadet yolunda bugünün her dakikasını kullanmak ister ve sırf bunun için yarını düşünmeyi günah sayar (Ülgener 1981a: 68).

4. “Atalet”, Durgunluk ve Kapalı Sosyal Yapılar

Ülgener’e göre ortaçağ ahlak sisteminin mesafe bilincinin arka planında “durgun-atıl hayat anlayışı” vardır. Mesafe bilincini oluşturan unsurlar -en yakın komşuluk ilişkilerinden öteye geçmemek, yarını düşünmemek- bu durgun-atıl hayat anlayışının dışı yansıyan görünümleridir. Bu anlayışın ideal insan tanımını Ülgener şöyle özetlemektedir:

Madde dünyası ile devamlı temaların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç alemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin bir insan! ... kendi içine kapalı, dar ve statik yaşayış tarzı; gündelik ihtiyaç miktarile hudutlanmış basit, organik geçim seviyesi! (Ülgener 1981a: 73).

Ülgener, bu meyanda, ortaçağ iş ahlakının ortaçağın genel hayat anlayışından en çok etkilenen alan olduğunu öne sürer. O’na göre, ortaçağ iş ahlakının en bariz özellikleri, esnaf ahlakında “durgunluk” ve “kapalılık” olarak belirir. Durgunluk iş hayatındaki ataletin “derinliğini”; kapalılık ise “genişliğini” ifade eder (Ülgener 1981a: 82). Durgunluk, kendini gerek dinî saiklerle olsun gerekse toplumsal atalet ve denge saikiyle olsun çalışma saatlerinin kısa tutulmasında belli eder. Bu iş hayatının kapalılığı ise kendini iş ve meslek değiştirmeyi kötüleyen ahlak kurallarında açığa vurur. Bu yüzden ortaçağdaki işbölümü yeni zamanlardakinin aksine meslek kollarının birbirine bitişmesini değil birbirinden ayrışmasını öngörür: “Sanat erbabı, alışılmış meslek çevresinden ve geleneklerinden kıl kadar ayrılmalarına göz yummayan bir taassupla ayrı ayrı ihtisas kollarına bölünmüş, her zümre kendi hücreleri içine kapatılmıştır” (Ülgener 1981a: 83). Bir üretim kolundan diğerine geçişi zorlaştıran bu organik bağlılık ortaçağ iş ahlakının en belirgin özelliklerindendir. Siyasal ve toplumsal hayattaki sınıflaşma ve tabakalaşmaya paralel olarak iktisat hayatında da benzer sınıflaşma ve tabakalaşmalar oluşmuştur. Meslek ve sanat kollarının birbirlerinden sıkı sıkıya ayrı tutulmasının en önemli saiklerinden biri de Ülgener (1981a: 85)’in belirttiğine göre “meslek gururu ve kolektif şuur”dur. Bu gurur ve şuurda siyasal ve toplumsal hayatta rastlanan soyluluk, asıl ve nesep iddiasının iktisadî hayata yansıyan boyutunu dile getirir.

5. Gelenekçiliğin Üretime Yansıması: Teorik Değil Pratik Bilgi

Ortaçağın durgun ve kapalı sanat anlayışı, bir meslekten diğerine ya da bir meslek içinde bir alt kademeden bir üst kademeye geçişi zorlaştırdığı kadar aynı ölçüde bu mesleğin kaide ve usullerine de sıkı sıkıya sarılmayı öğütler. Sanatkâr, üst

kademelere geçebilmek için mesleğin örf ve adetlerine, merasimine, ortak davranış ve kurallarına harfiyen uymak zorundadır: “İşte uzun asırların yığıp biriktirdiği örf ve adetler, usul ve kaideler, aynı zamanda dinî-mistik kaynaklardan edindikleri telkin kuvvetile bir kat daha pekleştirilerek, ihatalı bir ahlak disiplininde, kısaca tradisyonalizm (gelenekçilik) diyebileceğimiz hayat ve meslek anlayışında toplu ifadelerini bulurlar” (Ülgener 1981a: 87).

Gelenekçilik, Ülgener’e göre, üretim tarzı ve tekniği açısından katı bir muhafazakarlıkla tezahür eder. Bu muhafazakarlık geriye ve göreneğe bağlılıkta en yetkin ifadesini bulur. Buna göre, “sanat ve meslek adabı yüzyıllar boyunca aynı kaldığı gibi, o usullerin tatbikine yarayan teknik vasıta ve ameliyelerde de “olagelmış” ten en küçük inhirafa göz yummak imkansızdı(r)” (Ülgener 1981a: 88). Gelenekçiliğin ikinci tezahür alanı sosyal yapıdır. Üretim tarzı ve tekniği açısından gelenekçilik (ampirizm) ve pir ve ustalara bağlılık söz konusuyken, sosyal yapı ve hiyerarşi açısından rütbe ve kademece alttan üste bağlılık ve teslimiyet esastır. İlkinde muhafazakârlık mesleği bilindiği ve öğretildiği gibi (yani, öncekilerden devralındığı⁵ gibi) korumak olarak yansırken sosyal yapı ve hiyerarşi bağlamında ikincisi öğreticiye hürmet ve riayet anlamına gelir. Böylelikle gelenekçi-ampirik meslek ve üretim tarzı disiplin altına alınmış ve otorite aracılığıyla söz konusu bu disiplin korunmuştur. Ülgener otorite ve hiyerarşinin ortaçağ toplumsal hayatı ve düzeninin vazgeçilmez şartlarından olduğunu vurgular. Bu açıdan tarikat ahlakı ile esnaf ahlakı arasında bir paralellik vardır. Esnaf hiyerarşisi aynı zamanda dinî değerlere de dayanır. Hiyerarşideki mertebeler silsilesine dinî bir renk ve kimlik kazandırılmıştır: “Fütüvvet silsilesi yalnız ‘evvel gelen’ pirlere dayanmakla kalmaz; geriye uzandıkça sıra ile Peygambere, Cebraile ve oradan da nihayet Allah’a varmış olur.” (Ülgener 1981a: 91).

Ülgener, böylelikle, ortaçağda sanat ve marifetin rasyonel yollarla, yani akıl ve zekâyı kullanarak öğrenilmediğini tesbit eder. Ortaçağ sanatkarı pir ve ustanın emrinde uzun yıllar boyunca çalışıp zenaatı öğrenir. Fütüvvetnamelerde bu durum şöyle anlatılır: “Okumakla yazmakla olmaz tâ üstaddan görmeyince!” (Ülgener 1981a: 93). Şahsî irade ve teşebbüsün geri planda tutulması sadece fütüvvet ve esnaf teşkilatlarında geçerli değildir, bütün ortaçağ insanı için geçerlidir. Alt tabaka, tepki verme yeteneğinden yoksun, boyun eğmeğe alıştırılmışlardır.

“Teslimlik” ve “namuradlık” yolundaki öğütlerle yalnız tarikat ve esnaf teşekküllerinin alt kademeleri değil, aynı zamanda manevî nüfuz ve iktidar sahiplerinin diledikleri tarzda-hatta imkân buldukları zaman siyasî kıyamlar ve ihtiraslar uğruna-kolayca işleyip yoğuracakları bol, uysal bir insan malzemesi hazırlanmış ve önlerine serilmiş bulunuyor (Ülgener 1981a: 94).

⁵ Bilindiği gibi tradition (gelenek) kelimesi Latince tradere’den türetilmiştir. Tradere ise devretmek anlamına gelir (Adorno 1982).

Bütün bunlarla birlikte, lonca ahlakı, skolastik ahlak ve üst tabakaların kendilerine özgü ahlak anlayışları arasında köken ve saik olarak ne tür farklılıklar olursa olsun bu üçü de hemen her zaman birbirini bütünleyen, insicamlı bir tür “kaza ve kader ortaklığı” içinde ortaçağ sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir⁶. Buna rağmen, gerçek hayatta da aynı düşünce ve iddiaların hüküm sürdüğü sonucuna varmak için acele etmemek gerekir. Ülgener’e göre ahlak ile zihniyet arasında uyum olduğu kadar derin ayrılıklar, zıtlıklar ve hatta çatışmalar da olabilir.

Ülgener, bu bağlamda, Weber’in dinî ve dünyevî (profan) sosyal yapıyla ilişkili olarak yaptığı kavramsal analizi ve geliştirdiği sosyolojik çerçeveyi Osmanlı ortaçağ iktisat ahlakının çözülme devri iktisat zihniyetiyle buluşma ve ayrılma noktalarını analiz etmek için kullanır. Ülgener bunun için öncelikle iktisat ahlakı ile iktisat zihniyetinin birleştiği ve ayrıldığı hususları genel olarak ele alır. Toplum değerlerinin bütünüyle ortaçağlaştığı çözülme devrinde ahlak ile zihniyet bir çok ana prensipte birleşmiştir. Ülgener, buna pasif hayat anlayışını örnek olarak gösterir:

Adı ve tarifi ne olursa olsun, bu anlayış sadece ahlak kitapları içinde mücerret bir iddiadan ibaret kalmamıştır... Denebilir ki, içinde yaşanılan dar sosyal kadrolardan ötesi ile (aile, semt veya meslek ölçüsündeki ‘cemaat’ topluluklarından fazlasıyla) ilişkisi olmamak basit esnaf ve şehirli ruhuna ne kadar uygunsu, ‘bugün’ den ilerisi ile tasalanmamak da aynı ruh ve mizaç yapısı ile o derece uygunluk içindedir. Onun gibi, gereğinden fazla aceleyi kötülemek noktasında da ortaçağ ahlakı prekapitalist insanın her günkü yaşayışına, gördüğü işlerin cinsine ... bir kelime ile ruh ve beden yapısına tıpatıp uygundur (Ülgener 1981a: 99).

6. Tasavvufun İç ve Dışa Dönük Yüzleri: Melamilik ve Batnilik

Bu toplumun hal ve tavrını, çevreye ve dünyaya bakış açısını yoğurup şekillendiren inanç biçimi de tasavvuftur. Tasavvuf hiçbir zaman ne teoride ne de uygulamada yekpâre ve türdeş bir bütün olarak görünmemiştir. Hatta, bu yüzden, Ülgener’e göre, tasavvufun herkes tarafından kabul edilebilir ve açık bir tanımına bile ulaşmak kolay değildir. Yine de gerek teoride gerekse pratikte karşılaşılan çeşitlilik içinde bir “kümelenme ve kutuplaşma”nın varolduğu gösterilebilir: “Bir ucu sünni

⁶ Ülgener esnaf ve lonca ahlakını, ortaçağ ahlak anlayışları içerisinde ele almasının sebeplerini ayrıca şöyle açıklamaktadır: “Lonca ahlakı ve siyaseti, tahakkukuna çalışıldığı iddia ve icaplarla, hiçbir zaman dar bir zümre ahlakı gibi kalmamış, belki geniş ve umumî bir fikir bütününe -ortaçağ ahlakının- kalıpları içine ustalıkla yerleştirilmiş ve sindirilmiştir. Dayandığı prensipler (meselâ durgun-kapalı sanat kavrayışı ve onu tamamlayan ikinci kaide; görenekçilik) ağır ve atıl hayat görüşünün devamından ve belki esnaf şuurunda inikasından başka şeyler değildir” (Ülgener 1981a: 95).

merkezlerde İslamî tradisyonu az çok muhafaza eden tarikatlardan başlayıp öbür uçta köy ve kasabalara kadar yaygın bir satıh üzerinde İslamî unsurla İslam-öncesi düşünce ve inançların karma bütünü veran tarikatlar!” (Ülgener 1981b: 79). Bu iki tavırdan ilki melamîlik ikincisi batınlık ve ibahilik adlarıyla anılabilir. Batınlığı, Ülgener, “gidişi içe ve derine dönük bir “batın” huzuruna çekip götürmenin ve din kurallarını dahi aynı suretle içe dönük bir yorum süzgecinde eğip bükerek sırasında politik ihtiraslara kılıf uydurma” hesabı güden bir taife olarak tarif eder. Bu anlamda batınlık İslam tasavvufunun pasif (kontemplatif-mistik) yanını oluşturmaktadır. Bu anlayışın karşısında ise melamî kutup yer almaktadır. Melamîlik, tek bir tarikat olmaktan çok değişik tarikatlara etkide bulunmuş bir “zevk ve meşrep” halidir (Ülgener 1981b: 81). Bu yanlarıyla melamîler, aktif-riyazetçi bir tutumla ısrarla boş durmayıp aralıksız çalışma ve çabalamanın öncüsü ve takipçisi olmuşlardır. Bu açıdan Weber’in kapitalist ruhun biçimlenmesinde büyük önem attığı Kalvinistlere benzerler:

Melamî, Hakk’a yakınlığı halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kısacası: Görünürde halk’la, gönülde Hakk’la beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içerisinde çalışma ve üretmenin-kalvinist çizgiden geri kalmayan -ısrarlı takipçisi! (Ülgener 1981b: 81).

Fakat melamîlik, batınlığa nazaran, oldukça sınırlı ve dar bir alanda etki göstermiş; çoğu kez üstü örtük ve dağınık bir biçimde kalmıştır. Melamîliğin etkisi büyük kültür şehirlerinde yer edebilmiş; oralarda da sınırlı bir azınlığa hitap edebilmiş; hiçbir zaman geniş kitlelerde kalıcı izler bırakamamıştır. Batınlık ise, bunun tersine,

bir kısmı küçük şehir ve kasabaların esnaf topluluklarına, bir kısmı yeniçeri ortalarına, geri kalanı irili ufaklı şehirlerin orta sınıf halkına kadar uzanmıştır. Etki sahipleri, köy ve kasabalara kadar kalabalık yığınlar içine nüfuz etmeyi başarmış, cezbe ve telkin (yerine göre tahrik) sahipleri ki hemen hepsi de din ve toplum kurallarında alışılmışın uzağına düştükleri nisbette sünni-şer’î çevrelerin ve merkezi otoritenin devamlı takibine uğramışlar. Massignon’un dediği gibi, moral ve entellektüel çapları ilk büyük sufilerin bir hayli gerisinde... Buna karşın geniş ve yaygın toplum katlarının ve özellikle alt tabakanın yaşayışındaki payları inkar edilemeyecek kadar açıktır (Ülgener 1981b: 86).

Ülgener, tasavvufun etkilerinin iş ve meslek çevrelerinde özellikle alt ve orta sınıflarda (küçük burjuva kesimlerinde) gözlemlenebileceği üzerinde durur.

Dönemin bir çok siyasî çalkantı ve tesirlerini tasavvufu ve onun geniş bir parçasını oluşturan batınî hareketlerle ilişkilendirmeden anlamak nasıl mümkün değilse, esnaf teşkilatları da bu tasavvufî etki ve izlerden soyutlanarak anlaşılamaz. Tasavvuf, özellikle batınî tarikatlar bir tüketim toplumunun serpilmesine farkında olmadan katkıda bulunmuştur. Ancak, bu tüketim toplumunda herkesin, tüm toplumsal tabaka ve sınıfların aynı ve eşit miktarda tüketimde bulunduklarından söz edilemez. Alt tabaka ve sınıflar üst tabaka ve sınıflara nazaran daha az tüketmektedirler. Bu bakımdan, üst tabaka ve zirveye tırmanmak isteyen alt tabaka mensupları katı statü şartları aramayan tasavvuf ve tarikatlar yoluyla bunu başarmaktadırlar. Ülgener, tarikatların bu fonksiyonunun, yani başka türlü toplum içinde yükselme fırsatı bulamayanlara bu fırsatı sağlayan bir kurum olmasının prekapitalist ve ortaçağlaşmış sosyal yapıyı desteklemeye yaradığını tesbit eder. Çözülme devri toplumunun iç çelişkisi “orta ve ortadan aşağı esnaf ve zenaatkârın başını çektiği küçük burjuvazi ile onun üstüne tırmanan türlü kuvvet ve tahakküm mihrakları” arasında odaklanır. Buna göre,

tasavvuf gerçekten bir yanı ile tabana indirilmiş bir tevekkül ve teslimiyet felsefesi içinde her an hizmete hazır kaderci bir kütleyi eğitip yoğururken, öbür yandan tarikat basamaklarını üste ve yukarıya tırmandıkça kendini geçim gaailesinin üstüne çıkararak ve işin külfetini altta o yumuşak tabanın sırtına vuracak olan bir nüfuz ve tahakküm mihrakını oluşturmaktan geri kalmamıştır. Tasavvuftan gelen etkiye bu açıdan toplumun feodal temeli üstüne bindirilmiş ikinci bir bağımlılık katı gözüyle bakmak yanlış olmayacaktır (Ülgener 1981b: 99).

Bütün bu değerlendirmelerin sonucunda çözülme devri Osmanlı toplumunda yarı dinî-feodal bir rant kapitalizminin hüküm sürdüğü söylenebilir. Tasavvufun halk yığınlarına esnaf ve zenaatkâr çevrelerine batınî bir yorumla karışması bu düzene uygun bir anlam dünyası oluşturmuştur. Her ne kadar, çözülme devri ahlak ve zihniyet dünyasının bir çok inancı ifade tarafı ile tasavvuf gövdesinde şekillenmişse de Ülgener bu inançların davranış yönünden de aynı kökten kaynaklandığını ileri sürmekte acele etmez. Tek yanlış basit bir sebep-sonuç zinciri kurmak yerine,

tasavvufun bir an için hadiselerin sebebi olmayıp onlar içinde -daha birçokları gibi- yoğrulup şekillendiğini kabul etsek bile, kuruluşu ile beraber onun da bu kez başka unsurlara yüklenerek onlar üzerinde itici kuvvet ile bizzat etken sıfatını almış olacağını kimse inkâr edemez. Sebeb değil ille sonuçtur diye direndiğimiz unsur bir yerde aralık kapı bularak sebep ve illet zincirine bir halka olarak katılmakta gecikmiyor. O halde en doğrusu zincirin ilk halkasını bulmak ve herşeyi oradan başlatmak gibi bir

imkansızın peşinden koşmaktan mümkün olduğu kadar uzak durmaktır (Ülgener 1981b: 109)

der. Bu metodolojik yaklaşımı doğrultusunda da zihniyetteki bağımlılık ve teslimiyeti doğrudan tasavvufun ürünü olarak nitelemenin zor olacağını söyler. Fakat O'na göre, “bağımlılığı zihinlere söz ve deyim olarak perçinlemede en etkin rolü yine de tasavvufun oynadığına şüphe yoktur” (Ülgener 1981b: 105). Aynı metodolojik ilke “yavaşlık ve ağırlık için de geçerlidir. Bu noktada iklim şartlarından bölge özelliğine, araç ve aletlerin cinsine kadar uzanan bir etken zinciri ile karşılaşılır. Bununla birlikte yarınından ve rızkımdan emin bir güven ve telaşsızlık içinde işleri ağırdan almanın zihinlere yerleşmesinde en büyük pay yine tasavvufa aittir (Ülgener 1981b: 106). Ülgener böylece çözülme devri insanı ile ilgili şu tipolojik tasviri yapar:

Bol ve ferah yaşamının tattıracağı haz ve zevkin (veya özlemin) hiçbir zaman yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağları ile çevrili, dışa ve “yaban”a kapalı ve işinde ve hesabında götürtü insan! (Ülgener 1981a).

C. ZİHNİYETTEKİ DEĞİŞİM VE GERİ KALMIŞLIĞIN SEBEPLERİ

Ülgener Batı ile çözülme devri Osmanlı toplumu arasındaki en önemli farklılaşmayı (yukarıdaki analizlere dayanarak) zihniyet farklılaşması olarak tasvir eder. Batı’da modern rasyonel kapitalist zihniyet yükselirken Osmanlı toplumunda durgun-atıl hayat anlayışı ve irrasyonel kazanma hırsı hakim konumdadır. Bu açıdan Ülgener Osmanlı’nın Batı karşısında iktisaden geri kalışının, en azından eşit konumunu sürdüremeyişinin sebeplerini iki kısımda ele alır. Bu sebeplerin ilki “müzmin sebepler”den oluşurken, ikincisi gerileyişi hızlandırıcı ve tamamlayıcı bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti’nin iktisadî gerileyişinin müzmin sebeplerini Ülgener kâr ve teşebbüs zihniyetinin rasyonelleşememesi olarak belirler. Kâr ve teşebbüs zihniyeti, kazanç hevesinden daha dar bir anlamda ele alınmalıdır. Kazanç hevesi, hangi yolla olursa olsun, herhangi bir biçimde kazanıp zenginleşmeyi ifade ederken kâr ve teşebbüs alışılmış üretim ve ticaret yollarını kullanarak para kazanmayı ifade eder. Dolayısıyla kâr ve teşebbüs zihniyetinin varlığından bahsedebilmek için kazanç hevesinin normal üretim ve ticaret yollarına yöneltip yöneltilmediğine bakmak gerekir (Ülgener 1981a: 129).

Batı’da kazanma arzu ve hevesi 16. yüzyıldan itibaren muntazam bir ticarete ve 19. yüzyılda da endüstri devrimine doğru rasyonel bir teşebbüs zihniyetine dönüşürken Osmanlı’da bunun tam tersi olmuştur. Ülgener’in sözleriyle:

Şark ticaretinin ve arkasından iç pazarların tıkanma ve kapanması; içerde ve dışarda emniyet noksanı (zaten deminkinın sebepleri arasında); normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran bu dış sebeplere manevî faktörü katmayı da unutmayalım; her şeyden evvel, Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile, onun hemen yanı başında, mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi! Bütün bu sebeplerin altı üstlü tesirleri -aralarında öncelik (priorite) davası şimdilik bir kenara bırakılarak- topluca dikkate alınsın; neticenin nereye vardığı kendiliğinden anlaşılmış olur (Ülgener 1981a: 131).

1. Müzmin Sebepler

Orta ve Doğu Anadolu'nun işlek transit yollarında yer alan bir alan üzerinde bir ticaret kapitalizminin filizlendiğini söyleyen Ülgener onun ortaçağ sonlarından itibaren gelişimini sürdüremeyip çöktüğünü belirtir. Her şeyden önce bu ticaret kapitalizmini yürüten tüccar sınıf ortaçağ dünyasının şurasında burasında küçük bir azınlık olarak kalmıştır. Yeniden ortaçağlaşmayla beraber, çoğu kez, bu tüccar sınıf da esnaflaşmıştır. İkinci olarak, ticaretin alanı daraldıkça rasyonelleşme imkânları ortadan kalkmıştır.

Ortaçağda ticaretin her zaman iktisadî-rasyonel yollardan, normal piyasa şartlarına dayalı olarak geliştiğini düşünmek yanıltıcıdır. Ülgener'e göre "deniz ve kervan ticareti asırlarca akla hayale gelmedik maceralarla yanyana yürümüş ve bu hal ilk ve ortaçağ tüccarına temkinli, hesabını bilir bir iş adamından ziyade, maceraperest bir kabadayı (Garptaki tabir ile; merchant adventurers) karakterini vermiştir." (Ülgener 1981a: 134). Batı'da ticaret istilâ ve sömürü karakterini korumakla birlikte zamanla rasyonel mübadele şekline dönüşmüştür. Akdeniz ve Yakın Doğu'daki transit yollarının eski önemlerini yitirmeleri ise Doğu'lu tüccarın uğradığı kayıpları telafi etmek için biraz daha karanlık ve bulanık yollara başvurmasına yol açmıştır. Üstelik bu istismar, Ülgener'e göre, iç pazardaki yerli üreticiyi hırpalayıcı bir boyut kazanmıştır (Ülgener 1981a: 135). Dış pazarlardaki daralmanın en önemli etkeni elbette ticaret yollarının coğrafi keşifler vasıtasıyla değişmesi; bir iç deniz olarak Akdeniz'in ve bu denizde yer alan limanların eski önemlerini Atlantik limanlarına kaptırmalarıdır. Bu açıdan Ülgener, Batı ticaretinin Doğu'ya üstün gelmesini "açık denizin iktisadî şartları ve imkanlarıyla kervan yollarına ve iç deniz nakliyatına galebe çalmasından" (Ülgener 1981a: 141), ibaret olduğunu söylemektedir. Ülgener'e göre bu durum iki önemli sonuç doğurmuştur: Batı'daki ticaret açık denizin getirdiği maliyetlerdeki düşüş ve kâr oranlarındaki yükseklik sebebiyle verimliliğini artırırken Doğu'daki ticaret bu açıdan gerilemiştir. Aynı şekilde Batı ve Kuzey Avrupa ticaret, kapital ortaklıkları sayesinde hızla müesseseseleşirken

Doğu'daki ticaret dağınık ve teşkilatsız bir hale düşmüştür (Ülgener 1981a: 142-149)⁷. Bu sonuçlarla birlikte,

Dünya pazarlarını paylaşma iddiası ile karşı karşıya gelen iki büyük ticaret yolundan biri rantabilite şartlarını asırdan asıra düzeltir ve teşkilatlı bir istismar organı halinde hammadde kaynaklarını boydan boya kontrolü altına alırken diğeri aksi yolu tutarak gerilemiş ve mukavemet imkanlarını kaybetmiştir (Ülgener 1981a: 145).

2. Hızlandırıcı ve Tamamlayıcı Sebepler

Bu sebepler büyük ölçüde siyasi niteliklidir. Sayar (1999b:19) Tanzimat'a kadar Osmanlı ekonomisinde devlet müdahalesinin “dünyevileşmeye” ve rasyonelleşmeye engel olduğunu söyler. Ülgener, şu sözleriyle, bu müdahaleyi ayrıntılandırmaktadır: “Sayıları bütün bir yol boyu çoğalıp giden dağınık feodal kuvvetler; yine o nisbette dağınık ve güvensiz para rejimleri; önceden hesaplanması bile mümkün olmayan harç, vergi ve sair kararsız, itiradsız masraf ve maliyet unsurları...” (Ülgener 1981a: 145).

Bu sebeplerin yanısıra esnaf kadrolarının ortaçağ sonlarından itibaren dolmaya başlamasıyla birlikte iç pazarlarda ve üretimde de bir daralış yaşanmıştır. Lonca gelenekçiliği yüzünden esnaf hayatında iş ve üretime dair gözlemlenebilir bir yenilik gelişmemiştir. Esnaf zümrelerinin dışında kalan zümreler de beklenen olumlu değişmeyi sağlayamamışlardır (Ülgener 1981a: 149-150). Ülgener, bu zümrelerden müteşebbis ve sermayedar bir sınıfın ortaya çıkıp kısa bir sürede silinmesi sürecini şöyle anlatır: Kapitalist inkişafın gerek teknik, gerek hukukî, gerek manevî unsurlarından hiçbiri meydana gelmediği için sermayeci sınıf bizdeki şekliyle: 1. İş ve istihsal sahasında herhangi bir değişme ve yenilenmeye yol açmadan daha fazla istismarcı ve ihtikârcı bir zümre olarak kalmış ve kısmen bunun neticesi olarak: 2. Gittikçe sertleşen lonca kayıtlarının ve hiçbir suretle merkantil bir politikaya meyillenmeyen dar çerçeveli bir iktisat politikasının baskısı altında eriyip ufalmıştı (Ülgener 1981a: 151).

Ülgener'e göre esnafa dışarıdan katılan zümreler bazında da durum bundan farklı değildir. Hatta bu zümreler (köyden şehre göçenler ve ordu gibi diğer mesleklerden esnaflığa geçenler) esnaflardan daha bilgili ve daha uyanık olmadıkları gibi “meslek ve sanat kadrolarının haddinden fazla dolup taşma”sına yol açmış ve esnaflığın daha kötüye gitmesine sebebiyet vermişlerdir (Ülgener 1981a: 152-154).

Bunların neticesi çözülme devri Osmanlı toplumunda dış ve iç pazarlarda geçim imkanlarının birbiri ardından daralması ve küçülmesi olmuştur. Normal yollardan tatmin edilemeyen kazanç arzu ve hevesi de irrasyonel ve doğal olmayan kazanç

⁷ Bu sonuçlara bir üçüncüsünü de Sayar şöyle eklemektedir: “Amerika'dan Avrupa'ya akan kıymetli madenlerin 16. asrın ortaları itibarıyla Osmanlı mali sistemine ciddi bir dışsal şok vermesi...” (Sayar 1999b: 18).

şekillerinin artmasıyla neticelenmiştir. Ülgener, kazanç arzu ve hevesinin normal, iktisadî yollarla tatmininin toplumsal dinamizme yol açarken; gayrimeşru kazanç şekillerinin durgun ve atıl bir dünya görüşünü oluşturduğunu ifade eder (Ülgener 1981a: 129).

Bu durgun ve atıl hayat anlayışı en iyi çözülme devri servetinin kökeni ve mahiyetinde görülebilir. Ülgener'e göre servet birikiminin sadece modern kapitalizm döneminde ortaya çıktığını iddia etmek hatalıdır. Doğu ortaçağında gerek özel şahıslar gerekse resmi şahıslar elinde önemli bir servet birikimine rastlanmaktadır. Ancak, iç ve dış ticaretin, esnaflığın getirdiği kazançlar haricindeki servet devamlı ve hesaplı bir emek neticesinde ortaya çıkmamaktadır. Çoğu kez ticaretten elde edilen servet bile hesaplı-rasyonel bir faaliyet neticesinde oluşmuş sayılamaz. Çözülme devri serveti, düzgün bir işletme çerçevesinde az çok muntazam aralıklarla kendini yenileyen ve artıran bir sermaye olmaktan çok bazı siyasî yollarla bir defa için elde edilmiş ve yine bazı siyasî sebeplerle bir defada tükenebilecek bir tüketim fonundan ibarettir. "Çözülme devri serveti ... elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiçbir zaman tipik bir tekrarlama göstermeyen vak'adan vak'aya değişik şekillerle daima bir defaya münhasır kalan tarihî-ferdî bir kategori olmaktan ileri varmamıştır." (Ülgener 1981a: 182).

Bu meyanda, çözülme devri toplumu, taşraya açıldıkça daha da belirgin olarak, "geniş bir rant tabanı üstünde, değer ve tercih ölçüleri çoğunlukla tüketime ayarlı, alt ve üst ilişkileri otorite ve gelenek kalıpları içinde dondurulmuş bir sınıflı toplum" (Ülgener 1981b: 93) manzarası arzeder. Bu toplumda tüketim, emek ve üretimden öndedir. Dolayısıyla çözülme devri zihniyeti bir "tüketici zihniyet" olarak ele alınabilir. Ülgener'e göre tüketim ve üretim arasındaki dengesizlik donuk ve durgun zihniyet ile onun arkasındaki iktisadî gerçekliğin farklı bir boyutunu kavramaya imkân tanımaktadır. Tüketimin üretimden fazla oluşuyla açığa çıkan bu dengesizlik, gerçi bütün prekapitalist devirlerin ortak özelliğidir; ancak, çözülme devri bu dengesizliği daha ileriye götürmüş, ölçüsünü artırmıştır. Bu dengesizliğin izleri toplum hayatının hem iç örgüsünde, yani değer anlayışında; hem de dış yapısında, yani iktisadî, malî bünyede takip edilebilir. Sayar (1999b: 18)'a göre,

1550'ler ve sonrasında gözlemlenen dış şoklar... Osmanlı normatif esaslarını sarsmaya, dengeleri yerinden oynatmaya başladı. Dengelerin yeniden inşası karşısında hukukî muhitin uygulamaya koyduğu tedbirlerin başında klasik mirî arazi rejimini tefessüh ettiren bir uygulamaya, iltizama geçildi. Para ayarı ile sıkça ve yüksek oranlarda oynanmaya başlandı. Narh yoluyla sağlanan fiyat istikrarı ise sürekli kadıları yeni sabit fiyatlar sistemini bulmaya itti. Vergiler ağırlaştırıldı, ayrıca yeni vergi kalemlerinin ihdasına gidildi. Hülasa yerinden oynayan dengelerin yeniden inşası karşısında hukukî muhitin uygulamaya koyduğu tedbirler şifa olmamıştı... Diğer taraftan söz konusu hukukî muhitin dışında objektif bilgi verilerinin üretildiği eğitim kurumlarının olmayışı Osmanlı iktisat kafasının kilitlenmesinin bir başka sebebiydi.

3. İktisat Zihniyetinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesi

Ülgener'e göre gelenekçi toplumlar; değişimlerden, özellikle teknik ilerleme, yer ve meslek değiştirmelerden fazlaca hoşlanmayan bir zihniyete sahiptirler. Ülgener'e göre, gelenekçiliğin iktisadî görünümüleri biri pozitif diğeri negatif iki boyuttan beslenir. Pozitif boyutta, geleneksel iş ve mesleklerde olgunluk sabırla ve zamanla ulaşılan bir meziyettir. Yer ve işi sık sık değiştirme iş ve meslekte olgunlaşmayı engelleyici işlevler görür. Bu sebeple hoş karşılanmazlar. Negatif boyutta ise nüfusun artışı, geçim ve maiyet imkanlarının daralmasıyla beraber geleneksel meslek ve zanaatlarda bir işe kapanma temayülünün ortaya çıkışı toplumu hareketsizliğe sürükler. Gerek pozitif unsur, gerekse negatif unsur neticede aynı etkiyi, toplumsal hareketsizliği ve durgun ve atıl bir zihniyeti doğurur. Buna karşın bugünkü toplumlar gelenekçiliğin sürmesini sağlayan kuvvet negatif unsurdan mekanik üretim tekniklerinin hızlı gelişimi altında bütün etkisini yitirmiştir (Ülgener 1989: 40). Buna göre, iktisadî bakımdan geleneksel bir toplumdaki modern bir topluma geçebilmenin başlıca şartı insan-eşya ilişkilerinde görülen geleneksel kıymet anlayışını değiştirebilecek bir zihniyet ortamına varabilmektir. Bunun yolu ise, Ülgener'e göre,

- a) serveti ve parayı şahsa bağlı, onunla adeta içli dışlı bir varlık gibi görmekten vazgeçip ferah ve açık yürekle piyasa ekonomisine çıkmayı her türlü eğri ve kuytu kazanç şekillerine üstün sayabilmek; b) kazancını yine şahsa ve statüye bağlı olarak göstermelik tüketim veya verimsiz yatırıma harcayacak yerde profesyonel iş adamı olarak üretken yol ve şekillerde verimlendirebilmek; ve nihayet c) bütün bu faaliyetlerde disiplinli, kontrollü bir hesap ve muhasebe şuurunu tesis edebilmek! (Ülgener 1983: 46).

ile yakından alakalıdır. Ülgener açısından Türkiye'nin iktisadî modernleşmesi bu üç adımın başında değilse bile henüz ortalarında (Ülgener 1983: 47).

Ülgener'in bu görüşü O'nun da Weber gibi modernliği tarihsel bir süreç olarak görmesinden kaynaklanır. Bilindiği gibi Weber dinî moderniteyi, sosyolojik izahında, modernliği dini rasyonalizasyonun bir sonucu olarak değerlendirmeye yatkındır. Weber, dini davranış ve düşüncelerin rasyonalizasyonunun; dünyanın büyüünün giderilmesi (the disenchantment of world), sekülerleşme, kapitalizm, bürokrasi, şehir vb. unsurlar ve güçlerle beraber modern yaşama stilinin oluşumuna katkıda bulunduğunu iddia eder. Weber'e göre modernlik, dinî rasyonalite, iktisadî rasyonalite gibi farklı rasyonalite türlerinin tersine çevrilemez bir sonucudur. Çiğdem (1997: 14)'e göre, "dinî modernite kavramı, Weber'in modernite anlayışının temelinde yatar ve bu kavram, Türk modernleşmesini de anlamlandıracak bir kavramdır". Ülgener ise iktisadî modernleşme ile, bilhassa Türk modernleşmesinin iktisadî yönleri ile ilgilenir. Onun zihniyet kavramı çerçevesinde asıl eğildiği mesele Türk modernleşmesinin iktisadî durumudur. "İktisadî gelişme -eğer planlanarak yürütülecekse- geniş kitlelerin plana inanmaları, destek olmaları şartıyla gerçekleşir". Bu yüzden, iktisadî modernleşmenin tepeden inme tedbirlerle

gerçekleşeceğine inanmak bu gelişmenin en büyük düşmanı, onun önündeki en büyük engeldir (Ülgener 1983: 48).

Bilindiği gibi Osmanlı iktisat sisteminin normatif esasları özel mülkiyete izin vermeyen mîrî arazi, fiyatların teşekkülünde devlet müdahalesini esas alan narh uygulaması, temel para politikası olarak sikke taşıması ve içinde müsaderenin de yer aldığı çeşitli vergiler çerçevesinde belirlenebilir. Bu normatif esaslar Osmanlı'da devlet müdahaleciliğinin iktisat alanında temel belirleyen olduğunu göstermektedir. Türkiye'de devletçilik, "bilhassa son yıllarına doğru, belli kesimler için Osmanlı'nın batını tasavvufu ile yer değiştirdiği ileri sürülebilir" (Sayar 1999a: 573). Türkiye'deki devletçilik, hem ana kütleyi harekete geçirecek hem de iktisadî kalkınmayı başlatmak için benimsenmiş bir yaklaşımdı. Ancak, bu yaklaşım politikacıların elinde uygulanabilirliğini kaybetti.

Bu açıdan Osmanlı'dan Cumhuriyete, Türk iktisadî modernleşmesine intikal eden miras iki yönlüdür: "İlk miras Osmanlı iktisat zihniyetidir. İkincisi ise Tanzimatla birlikte dışsal bir etki sonucu tepeden süzülerek tabana oturtulmaya çalışılan özel mülkiyet, bireysel girişim ve piyasa mekanizmasıdır" (Sayar 1999a: 570). Gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler, geleneksel toplumlarla modern toplumlar arasındaki farktan hareket eden Ülgener ise gelişmekte olan ülkelerin en büyük eksikliğini madde ve malzeme, formel-hukukî düzenlemeler alanında değil; rasyonel davranan insan eksikliğinde bulur. Bu meyanda Ülgener'e göre, "Türkiye ekonomisi yeni kalıplara ve yeni bir zihniyet dünyasına varma gayreti ile geçirdiği hareketli ve birçok bakımdan verimli çalkalanma" esnasında bu oluşumları geriletici bazı olumsuz faktörlere maruz kalmıştır (Ülgener 1983: 48). Bu faktörler arasında enflasyonist baskıların insanları gayrimenkule yatırım yapmaya zorlayışı; politik tutumların insanları kolay yoldan servet kazanmaya ve kazandıkları serveti kolay yoldan harcamaya sevk; maliyeti düşürmeye ve verimliliği artırmaya yol açan rasyonel muhasebe anlayışına geçit vermeyen şartların devamına göz yuman iktisadî politikalar sayılabilir. Zihniyetin de bir hayatının olduğunu ve dış etkenlere karşı kolay kolay değişmediğini vurgulayan Ülgener, Türk iktisadî modernleşmesinde değişen ve değişmeyen unsurları ele alabilmek için pre-kapitalist dönem ile kapitalist dönem arasındaki farkı şöyle dile getirir:

Fark, kazanma ve zenginleşme hevesinin birinde yokluğu öbüründe varlığında değil, onun iki tarafta da varlığı ile beraber tatmin cihetinden birinde normal iktisadî faaliyete yönelişi ve oraya getirdiği hızla beraber öbüründe kendine o faaliyet dışında çıkış yolları arayıp bulduğu için iktisat dünyasında bıraktığı boşluk ve durgunlukta aranmalıdır (Ülgener 1983: 50).

Bu durgunluğun en tipik örneği toprağa bağlı, mal varlığı ile toprağa dayalı insandır. Bu anlayışa karşı Tanzimattan bu yana epey fikrî mücadele verilmesine karşın Ülgener, bu fikrî mücadelenin "tam başaramadığını; yol, tarım ve sanayi devrimi üstlenmiş görünüyor" yorumunu yapmaktadır (Ülgener 1983: 53). Türkiye'nin sanayileşmeye başlamasıyla birlikte profesyonel işadamları ve işgücü

tipolojisi de belirginleşmeye başlamıştır. Fakat, bununla birlikte, geleneksel zihniyetin bazı olumsuz nitelikleri modern işletmelerde kısmen sürmektedir⁸.

Sonuç olarak, “ileriye doğru hızla yol alan iktisadî şekil ve formların zihniyet muhtevası bazı yönleri ile iş hayatının muhtaç olduğu itici kuvveti ve insanı yoğurup şekillendirirken, diğer cepheleri ile el’an geçmişin izleri ve baskısı altındadır” (Ülgener 1983: 59).

KAYNAKLAR

- AYDIN, Mustafa (1997),
 - “Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri.” *Tezkire: Üç Aylık Derleme*, II, 11-12: 123-152.
 - “Protestanlık ve İslam” *Bilgi ve Hikmet*, Bahar, 2: 43-56.
- BAECHLER, Jean (1194),
 - *Kapitalizmin Kökenleri* (Çev. M.A. Kılıçbay), Ankara: İmge.
- BENDIX, Reinhard (1998),
 - “Max Weber’in Din Sosyolojisi.” (Çev. M.E. Köktaş)
 - *Din Sosyolojisi* (ed. Y. Aktay-M.E. Köktaş).
- ÇİĞDEM, Ahmet (1997),
 - *Bir İmkan Olarak Modernite*. İstanbul: İletişim.
- GIDDENS, Anthony (1996),
 - *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*. (Çev. Ahmet Çiğdem), Ankara: Vadi.
- ÖZLEM, Doğan (1990) ,
 - *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*. İstanbul: Ara Yayıncılık.
- SAYAR, A. Güner (1986),
 - *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul.
 - 1998
 - *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*.
- İstanbul: Eren Yayıncılık.
 - 1999a
 - “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne İktisadî Bir Verasetin Anatomisi.”
 - *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, VII: 569-573. Ankara.
 - 1999b

⁸ Bu olumsuz nitelikler arasında “israf ve gösterişçi” tutum hâlâ etkindir. Ülgener, bu açıdan, Türkiye’de “işadamlığının neresindeyiz?” sorusunu sorar ve şu cevabı verir: “Tavır ve davranış cihetinden Batı’daki benzerleri ile karşılaştırınca: a. Kararsız ve kaprisli, b. Anî ve çabuk kâr peşinde, c. Plaslan olarak, sermaye piyasası ile pek de yeni sayılamayacak olan ilgi ve ilişiği ile beraber mal varlığını büyük kısmı ile hâlâ arsa ve emlâke (gayrı menkule) ve yerine göre altına yöneltmekte çıkış arayan sermayedar tipi ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz” (Ülgener 1983: 56).

- “Dünden Bugüne Osmanlı İktisat Düşüncesinin Temel Unsurlarına Bir Bakış”.*Türk Yurdu* 148-149: 17-19. Ankara.
- STAUTH, G. ve B.S. TURNER
 - (1997),
 - *Nietzsche’nin Dansı*. (Çev. Mehmet Küçük) Ankara: Ark.
- SCHROEDER, Ralph (1996),
 - *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*. (Çev. Mehmet Küçük), Ankara: Bilim ve Sanat.
 - TURNER, B.S. (1991),
 - *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam*. (Çev. Ahmet Demirhan), İstanbul: İnsan.
- UĞUR, Aydın (1983),
 - “XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Bir Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri F. Ülgener.” *Toplum ve Bilim*, 23: 127-132.
- ÜLGENER, Sabri F.(1981a),
 - *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.
 - 1981b
 - *Zihniyet ve Din*. İstanbul: Der Yayınları.
 - 1983
 - *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*. Ankara: Mayaş.
 - 1984
 - *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*. Ankara: Mayaş.
 - 1941
 - “İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart’ın Yeri ve Şahsiyeti.” *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XII, 54-56: 23-27.
- WEBER, Max (1978),
 - *Economy and Society*. (ed. G. Rothand C. Withich), London: University of California Press.
 - 1993
 - *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. Taha Parla) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
 - 1997
 - *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (Çev: Zeynep Aruoba), İstanbul: Hil Yayınları.
- FREUND, Julien (1990),
 - “Max Weber Zamanında Alman Sosyolojisi.” (Çev. Kubilay Tuncer)
- T. BOTTOMORE ve R. NISBET (ed.), *Sosyolojik Çözülmenin Tarihi* (Türkçe ed. M. Tunçay ve A. Uğur), Ankara: V Yayınları.
- ADORNO, T.W. (1982),
 - “Gelenek Üzerine.” (Çev. Nasuh Barın), Tan, Haziran No: 3-4: Ankara.